

## ■ УДК [316.72](477)

**Л. В. Лисенко**, здобувач, старший викладач, Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, м. Київ

### **ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТА МЕНТАЛЬНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ В СТЕРЕОТИПНИХ УЯВЛЕННЯХ**

Описано та проаналізовано стереотипні уявлення про лінгвокультуру та ментальність українців. Розмежовано ментальні риси українського етносу в географічній проекції та перспективі історичного розвитку. Сформульовано поняття лінгвокультурної й ментальної віктимностей, які тривалий час нав'язували українству сусідні держави. Інтерпретовано механізм виникнення в результаті дій цих факторів комплексу меншовартості. Запропоновано способи подолання цих негативних тенденцій через формування позитивного сприйняття, функціонування та розвиток вітчизняної лінгвокультури.

**Ключові слова:** лінгвокультура, ментальна ідентичність, стереотипи, ментальна віктимність, асертивність.

**Л. В. Лысенко**, соискатель, старший преподаватель, Национальная музыкальная академия Украины имени П. И. Чайковского, г. Киев

### **ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И МЕНТАЛЬНЫЙ ОБРАЗ УКРАИНЦЕВ В СТЕРЕОТИПНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ**

Описаны и проанализированы стереотипные представления о лингвокультуре и ментальности украинцев. Разграничены ментальные черты украинского этноса в географической проекции и перспективе исторического развития. Сформулированы понятия лингвокультурной и ментальной ви́ктимностей, которые долгое время навязывали украинцам соседние государства. Интерпретировано возникновение в результате действия этих факторов комплекса неполноценности. Предложены способы преодоления этих негативных тенденций на основе формирования позитивных восприятия, функционирования и развития отечественной лингвокультуры.

**Ключевые слова:** лингвокультура, ментальная идентичность, стереотипы, ментальная ви́ктимность, асертивность.

**L. V. Lysenko**, external doctoral candidate, senior lecturer, Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv

### **LINGUOCULTURAL AND MENTAL IMAGE OF UKRAINIANS IN STEREOTYPING**

The article describes and analyzes a number of stereotypes about Ukrainian linguoculture and mentality. It offers a way to overcome linguocultural and mental victimity and an inferiority complex, which have been imposed on the Ukrainians from neighboring states for along time.

The author offers the way to overcome these negative trends through forming the positive perception, functioning and development of the nationallinguoculture.

**Key words:** linguoculture, mental identity, stereotypes, mental victimity, assertiveness.

**Постановка проблеми.** Становлення образу будь-якої держави часто формується на основі стереотипних уявлень, і Україна — не виняток. Для правильної ментальної самоідентифікації нових генерацій українців у зв'язку з подіями сьогодення актуальним є визначення образу українства. Важливо дослідити власні та чужі стереотипні уявлення та використати набутий досвід для формування позитивного образу українства за допомогою його лінгвокультури та ментальності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Згідно з висновками дослідників ментальності українського народу, як сучасних, так і минулих сторіч, традиційні ознаки ментальної ідентичності українців були і є такими: кордоцентризм (Г. Сковорода, П. Юркевич), індивідуалізм (М. Грушевський, В. Янів, М. Костомаров), антеїзм (П. Куліш, Т. Шевченко, М. Гоголь), ліризм та емоційність (О. Забужко, Є. Маланюк, М. Попович, І. Старовойт, Д. Чижевський), релігійність (С. Кримський, І. Мірчук, М. Юрій) та ін. Серед іноземців, котрі створили свої позитивні письмові спогади про українців, Ю. Юст, Г. Боплан, А. Віміна, П. Шевальє, П. Алепський, Е. Челебі, Ф. Шебеші та ін. Водночас розкриття та аналізу потребує проблема, висвітлена М. Рябчуком, — трансформація української ідентичності в контексті так званого «постколоніального синдрому». Це позначилося на тому, що ментальність багатьох українців сформувалася саме на засадах віктимної моделі ідентичності, й українці набули підневільного стану свідомості, відповідно до якого, за висновком М. Хвильового, «малорос боїться дерзати» [1, с. 42].

**Мета статті** — з'ясувати зміст поняття сучасний «типовий українець», що насправді є лінгвокультурною домінантою його ментальної ідентичності, які лінгвокультурні фактори детермінували формування української ментальності, які стереотипні уявлення про українців побутують серед іноземців, як побудувати асертивну модель взаємодії з іншими, розвиненішими народами.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Розглянемо стереотипне уявлення про українця, яке виникло в 1950–1980-ті рр. Становлення ментальної ідентичності відбувалося під час Перебудови, розпаду СРСР, здобуття Україною незалежності та звернення до національної історичної пам'яті, а нині цей процес триває крізь війну за незалежність, самовизначення, право на власну національну та

ментальну ідентифікацію, становлення, відродження та оновлення лінгвокультури. Безумовно, ментальна ідентичність такого українця містить складний конгломерат стереотипних концептів — у ментальній ідентичності західного українства домінує архетип героїв національно-визвольного руху ОУН-УПА, водночас на зросійщеному сході певна частина населення ностальгує за радянським минулим, чому особливо сприяє пострадянський культ Великої Перемоги. Іноді до такого українця застосовується образливий стереотипний лінгвокультурний концепт «совок», причому небезпідставно: «У Росії символічний образ «радянської людини» трансформувався у символіку «росіянин». В Україні «радянська людина» як поняття, що консолідує все суспільство, і досі не трансформувалося у визначення «українець» [6, с. 332].

Нині різке лінгвокультурне та ментальне розшарування нації — серйозний виклик територіальній цілісності України. Повернення до історичної пам'яті українства допомагає інтерпретувати політичні конфлікти, перетворюючи їх на об'єднуючі фактори, адже «немає пам'яті — немає ідентичності, немає ідентичності — немає нації» [8, с. 134]. Етноспецифічний образ України, відбитий в історичній пам'яті, передусім пов'язують із феноменом козацтва, ментальна ідентичність якого формувалася на традиційних засадах народного духу та православного віросповідання. Ідея відродження козацького духу як однієї з найважливіших традиційних культурних домінант ментальної ідентичності українців, універсального об'єднуючого національного фактора активно поширюється в українському ідеологічному контексті. Саме тому в державному гімні України навіть лунають слова «і покажем, що ми, браття, козацького роду».

Зважаючи на зафіксований у ментальній ідентичності українців архетип козака, розглянемо альтернативне бачення його універсальності публіцистом А. Ткачовим: «Згідно із сучасними уявленнями, Україна і козацтво — явища неподільні. Одне без другого не існує... Я був на Хортиці. Це — серце козаччини. І я жив у Львові. Це — серце новітньої України, її П'ємонт <...> Львів і Хортиця — це дві повні протилежності. Хмельницький одного разу підійшов до Львова і мало не знищив його. Місто відкупилося. Козацьке військо під стінами Львова, очікування штурму <...> гудіння дзвонів і латинська меса в усіх костьолох — це картина абсолютно природних відносин між степом і містом, між козаком і шляхтою, між тими, хто був сам собою, і тими, хто бавився в пана» [7, с. 23].

А. Ткачов протиставляє ментальність цих двох — козацького степу та полонізованого міста — таких різних, але, насправді, таких

українських осередків. Зважаючи на наявність у ментальному полі України контрасту Захід-Схід, варто згадати й про неоднотайність у питаннях релігійних традицій: «той, хто досі бачив тільки сільські церкви центральної України, зайшовши до католицького собору, може від надмірності вражень нашвидку прийняти католицизм. І треба прожити хоча б кілька років в атмосфері сірого каменю, органних звуків і шелесту чернечих сутан, щоб <...> по новому закохатися у сільські церкви центральної України» [7, с. 65]. У цих словах автор констатує світоглядну дистанцію в релігійній естетиці між українськими Заходом і Сходом.

Відзначений А. Ткачовим ментальний контраст часто був і є приводом до протистояння світоглядів. Початок цих протиріч сягає періоду бездержавності України, вони є прямим наслідком тривалої асиміляції українського лінгвокультурного простору різними ментально неспорідненими імперіями. І тому «українську ідентичність ще слід «перебудувати», відокремивши від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом сторіч — російської, радянської, польської, угорської тощо» [2, с. 108].

Перший крок щодо позбавлення української ментальної ідентичності від насаджених ззовні стереотипних світоглядних настанов полягає в їх чіткому усвідомленні. Інакше вони продовжать на власний розсуд конструювати історичну пам'ять українства, але за чужими сценаріями, що негативно позначиться на ментальній ідентичності майбутніх поколінь, призводячи до ціннісного дуалізму. Щодо лінгвокультурних стереотипних уявлень про українців, які склалися завдяки літературі, письменник М. Рябчук у книзі «Постколоніальний синдром» зауважує: «З одного боку — це ідилічний гоголівський стереотип «поющей и пляшущей Малороссии» (Україна, яку всі росіяни начебто щиро «люблять»), а з іншого — демонічний булгаковський стереотип України, знавсіної від націоналізму («утілення хаосу, насильства і зла» — такий собі вірно-підданий П'ятниця, що раптово збожеволів, себто уявив себе рівним Робінзоні — під впливом розтлінної «мазепинщини», «петлюрівщини» та «бандерівщини»)» [5, с. 48]. Отже, у ставленні Росії до України автор убачає прототип відносин між Робінзоном Крузо та П'ятницею: «кожен Робінзон «любить» свого П'ятницю — але лише доти, доки П'ятниця приймає накинута йому правила гри й визнає колоніальну субординацію та загальну зверхність Робінзона й Робінзонової культури» [5, с. 9].

Використана М. Рябчуком метафора яскраво унаочнює внутрішню протилежність стереотипного ставлення до ментальності українства.

Суть цієї протилежності розкривають такі слова автора: «Толерантність із боку імперії була, так би мовити, своєрідною платою їм за лояльність: їх толеровано як неосвічених хохлів чи освічених малоросів лише тою мірою, якою вони самі були згодні визнавати себе хохлами чи малоросами. Натомість ті, хто такого визначення не приймав і наполягав на своїй окремішності, потрапляв до числа «мазепинців» (чи, у новітніших термінах, «западенців», «бандерівців», «рухівців», «щирих» і «національно-озабочених»), словом — до патологічного різновиду хохлів, заражених якимсь небезпечним вірусом явно імпортного походження» [5, с. 34]. Таким чином, імперське сприйняття української етноспільноти є парадоксальним поєднанням радикальних контрпозицій: «братерської прихильності до лояльних малоросів, які інтегруються в імперську цивілізацію; зневаги до хохлів; глибокої ненависті до «мазепинців», які не приймають нав'язаних їм імперією хохлацько-малоросійських ролей» [6, с. 302].

Але це — лише проекція точки зору представників чужої країни, навіть якщо таку думку висловлюють самі українці. У психології є метод впливу під назвою віддзеркалення, який можна використовувати з метою маніпуляції для приниження об'єкта віддзеркалення. Якщо транспонувати цей метод з виміру психології міжособистісних відносин на міждержавні відносини, матимемо модель, у якій одна держава транслює іншій свій негативний стереотип її сприйняття, сформований за допомогою критеріїв меншовартості й другорядності. Саме таким чином, через віддзеркалення, багато століть поспіль московська метрополія із самопроголошеної позиції старшого брата транслювала своє бачення образу української культури як периферійної, селянсько-побутової, неосвіченої. Таким чином, незважаючи на історичну правду, українству постійно нав'язувався комплекс неповноцінності — спочатку царсько-імперськими навіюваннями, а пізніше комуністичною пропагандою.

Цей комплекс зумовлений специфікою порівняння ступенів значущості, довершеності російської та української лінгвокультур, але за чужими для України критеріями. Таке оцінювання призвело до несприйняття інакшості національної культури та виникнення бажання взагалі позбавити її права на цю інакшість. І тому не дивно, що немало українців й нині ідентифікують себе через чужі історіографічні зменшувальні «лінзи», уважаючи свою лінгвокультуру другосортною й неповноцінною, а комплекс меншовартості продовжує побутувати, викривляючи цінність української лінгвокультури, таким чином формуючи ментальну ідентичність багатьох українців, роблячи її підлеглою. При цьому забувають, що один із засновників російської

науки М. Ломоносов був випускником Києво-Могилянської академії, одного з перших університетів східної Європи, руський першодрукар І. Федоров творив свої шедеври на Галичині, у Львові, а Острозька академія виникла в 1576 р., тобто на півтора століття раніше академії наук та університету в Санкт-Петербурзі (1725 р.).

Відомі факти, які свідчать про те, що Петро I, під враженням рівня української освіти, відправляв священників навчатися до Києва. Російський монарх 1698 р. наказав патріархові: «Священники у нас ставятся, грамоте мало умеют <...> и для того в обучение хотя бы послать 10 человек в Киев в школы» [3, с. 141]. Збереглася його промова в Сенаті, у якій аксіологічно відображено російське ставлення до особливостей ментальності української етнолінгвості: «Сей Малороссийский народ и zelo умен и лукав: он, яко пчела любодельна, дает российскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, дотеле он будет волом подъяремным и светочью российского царства, но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то у него вырастут драконовы зубы и российское царство останется не в авантаже» [4, с. 138].

Отже, з українських теренів не припинявся масовий культурний експорт до Московщини, яка з радістю імпортувала й асимілювала окремих особистостей та цілі культурні феномени, зокрема київський партесний розспів, що в короткий термін повністю витіснив великий знаменний та інші залишки монодії.

Високий рівень освіченості й розвитку українського суспільства свого часу засвідчили численні іноземні відвідувачі. Через потенційну неупередженість оцінок їхні нариси найбільше зацікавлюють. Особливо цінними є літературні іноземні джерела доби козаччини, які красномовно підтверджують високий культурний статус мешканців козацьких земель. Серед симпатиків України, які залишили свої письмові спогади, данський посол Ю. Юст, французький картограф Г. Боплан, посол Венеційської Республіки А. Віміна, французький дипломат П. Шевальє, сирійський мандрівник Павло Алепський, турецький мандрівник Евлія Челебі, угорський дипломат Ф. Шебеші та ін. Особливе місце в цьому списку посідають мемуари Павла Алепського, які стали цінним краєзнавчим переданням про нашу Батьківщину, її ментальність та культуру XVII ст. Важливим є той факт, що він розглядає Україну як лінгвокультурно й ментально самостійну та самодостатню землю козаків, повністю відокремлюючи її від Московського царства та навіть протиставляючи ці два світи.

Звичайно, усе це зовсім не узгоджується зі штучно сконструйованою концепцією старшого та меншого братів. Тому для її створення й було застосовано вищезгаданий прийом ідеологічного негативного віддзеркалення, який лінгвокультурно поляризував ці два світи на столицність передової метрополії та периферійність відсталого «країни» — України. Спроектвана таким чином зовнішня негативна оцінка комплементується власним ментальним стереотипом самоідентифікації, який формує спочатку колоніальну, а згодом постколоніальну свідомість. Письменниця О. Забужко зазначила, що цей висновок «був насправді дуже точною культурософською інтуїцією колоніального інтелігента» [1, с. 42]. Будучи носієм колоніальної, а тому й підлеглої ментальної ідентичності, середньостатистичний «малорос» дійсно боїться виходу за межі безпечного — і, зрештою, має на те цілком об'єктивні підстави (достатньо хоча б згадати, чим завершилися «дерзання» самого М. Хвильового). За таких умов не дивно, що будь-яке культурне дисидентство в Україні завжди було історично приречене на неповноту й недовомовленість [1, с. 42].

У криміналістичній психології заслуговують на увагу терміни «віктимність» та «віктимізація». Перший означає комплекс жертви, другий — процес його нав'язування або сприйняття. Віктимність не є вродженою якістю особистості, але набувається паралельно із зовнішнім нав'язуванням комплексу меншовартості, слабкості, другорядності. Процеси, які відбуваються з окремими особистостями, поширюються і на рівень цілих етнолінгвоспільнот — те, що психологічно впливає на окрему людину, впливає, безперечно, і на групу людей. Тому, зважаючи на думки М. Рябчука щодо українського постколоніального синдрому, можна зазначити, що українська лінгвокультурна свідомість підпадає під характеристики моделі віктимності, вона нібито загрузла в переживанні свого посттравматичного синдрому й таким чином постійно відтворює травму. Ця ретравматизація призводить до подальшого негативного ставлення до всього українського зовнішніх сусідів, які своєрідно віддзеркалюють це, параметризують образ українства та ретранслюють його нам. Увесь цей процес «травма — віктимність — агресія зовнішнього негативного віддзеркалення — ретравматизація» перетворюється на замкнуте коло, у якому віктимізація стає перманентною. Тому правильне переживання посттравматичного синдрому — важливий етап виходу із цього кола, а відтак і подолання віктимності для уникнення подальшої ретравматизації.

Звичайно, існують негативні наслідки травми (у цьому разі їх немало, вони завдані українській лінгвокультурі сусідніми державами).

Ігнорування травми не є її усуненням з історичної пам'яті. Негативні наслідки не зникають, а ніби цементуються, і це значно перешкоджає їх результативному аналізу та подоланню. Тому тривала стагнація в темі травми та мусована експлуатація пам'яті призводять до культурної депресії на рівні колективної підсвідомості. Це неминуче спричиняє захист — дисоціацію, яка негативно позначається на ментальній ідентичності нових генерацій українців, таким чином уповільнюючи розвиток й відтворення їхньої лінгвокультури. Якщо українська етнолінгвоспільнота не подолає кризу посттравматичного (за М. Радчуком — постколоніального) синдрому у своїй ментальній ідентичності та продовжить плекати й пестити лінгвокультурну віктимність, вона й надалі «притягуватиме» етноциди, лінгвоциди, анексії, нові політичні й культурні експансії. Щоб запобігти цьому, потрібно свідомо зупинити процес постійної віктимізації й обрати асертивну модель взаємовідносин. Тому важливо передусім вивести свою ментальну ідентичність з-під впливу дисоціації, пережити травму та трансформувати силу переживання, змінивши її полярність з пасивно-негативної на конструктивно-позитивну, що допоможе перетворити силу цього переживання на потужний поштовх до подальшого творчого лінгвокультурного пошуку та розвитку.

**Висновки.** Підсумовуючи, важливо наголосити на значимості преваляючого позитивного імпульсу, який варто скеровувати значимості на креативну роботу щодо збагачення й розвитку української лінгвокультури та максимального позитивного її віддзеркалення у власній ментальній ідентичності. Успіх цього процесу залежить передусім від того, стане це системною державною політикою України чи залишиться лише спробами окремих небайдужих волонтерів науки та культури. Нині Україна перебуває на важливому історичному етапі становлення нації, коли воля до свободи остаточно стала домінантою ментальної ідентичності. Чи збережеться ця домінанта для нащадків, залежить від свідомих зусиль кожного з нас, зокрема й творчих зусиль на багатій та родючій ниві української лінгвокультури.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані зі з'ясуванням особливостей впливу лінгвокультурної картини світу й етноспецифічних концептосфер на формування окремих ознак ментальної ідентичності представників різних етнолінгвоспільнот, ментальної ідентичності етнолінгвоспільнот; лінгвокультурних чинників; використанням лінгвокультурних та ментальних особливостей іншомовних етносів для поглиблення розуміння вербальних і текстових повідомлень; аналізові функціонування різних лінгвокультур в умовах глобалізованого світу.



**Список використаних джерел**

1. Забужко О. С. Notre Dame d'Ukraine: українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. — Київ : Факт, 2007. — 65 с.
2. Зерній Ю. О. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Юлія Зерній // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5 (32). — С. 104–115.
3. Обухов В. В. Семен Палий — вождь казацкого народа / В. В. Обухов, А. И. Палий.— Киев, 2004. — 345 с.
4. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) / І. О. Овсій.— Київ : Либідь, 1999. — 238 с.
5. Рябчук М. Ю. Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. — Київ : К.І.С., 2011. — 240 с.
6. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. — Київ : Фенікс, 2011. — 336 с.
7. Ткачов А. Ю. Крилатий лев / Андрій Ткачов. — Львів : Піраміда, 2010. — 111 с.
8. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building / T. Kuzio. — London : Routledge, 1998. — 134 p.

**Referenses**

1. Zabuzhko O. S. Notre Dame d'Ukraine: ukrainka v konfliktimifolohii / Oksana Zabuzhko. — Kyiv : Fakt, 2007. — 65 s.
2. Zernii Yu. O. Vzaïemozv'iazok istorychnoi pam'iaty ta natsionalnoi identychnosti / Yuliia Zernii // Politychnyi menedzhment. — 2008. — № 5 (32). — S. 104–115.
3. Obukhov V. V. Semen Palyi — vozhd kazatskoho naroda / V. V. Obukhov, A. Y. Palyi. — Kyeve, 2004. — 345 s.
4. Ovsii I. O. Zovnishnia polityka Ukrainy (vid davnykh chasiv do 1944 roku) / I. O. Ovsii. — Kyiv : Lybid, 1999. — 238 s.
5. Riabchuk M. Yu. Postkolonialnyi syndrom. Sposterezhennia / Mykola Riabchuk. — Kyiv : K.I.S., 2011. — 240 s.
6. Stepyko M. T. Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia : monohrafiia / M. T. Stepyko. — Kyiv : Feniks, 2011. — 336 s.
7. Tkachov A. Yu. Krylattyilev / AndriiTkachov. — Lviv : Piramida, 2010. — 111 s.
8. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building / T. Kuzio.—London : Routledge, 1998. — 134 p.

## ■ UDC [316.72](477)

**Lysenko L. V.**, external doctoral candidate, senior lecturer, Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv  
*lysenko.agapi@gmail.com*

### LINGUOCULTURAL AND MENTAL IMAGE OF UKRAINIANS IN STEREOTYPING

**The aim of the paper** is to interpret popular stereotypes about the linguoculture and mentality of Ukrainians.

**Research methodology.** Eight major scientific research papers on the subject are described in detail.

**Results.** The article describes and analyzes a number of stereotypes about Ukrainian linguoculture and mentality. It offers a way to overcome linguocultural and mental victimity and an inferiority complex, which have been imposed on the Ukrainians from neighboring states for a long time. The author offers the way to overcome these negative trends through forming the positive perception, functioning and development of the national linguoculture.

**Novelty.** The article is an attempt to examine and analyze the influence, which popular linguocultural stereotypes may have on the development of the mentality of the contemporary Ukrainians.

**The practical significance.** The author offers a way how to overcome the linguocultural, mental victimity and an inferiority complex, which have been imposed on the Ukrainians from neighboring states for a long time.

**Key words:** linguoculture, mental identity, stereotypes, mental victimity.

*Надійшла до редколегії 23.11.2016 р.*